

ПРИНЦИП БЕЗПОСЕРЕДНЬОГО ЗДІЙСНЕННЯ НАРОДОМ ПРАВОСУДДЯ КРИЗЬ ПРИЗМУ ГЕНЕЗИ УКРАЇНСЬКИХ КОНСТИТУЦІЙ

THE PRINCIPLE OF DIRECT ADMINISTRATION OF JUSTICE BY THE PEOPLE THROUGH THE PRISM OF THE GENESIS OF UKRAINIAN CONSTITUTIONS

Кравчук В.М., д.ю.н., професор,
професор кафедри конституційного, адміністративного та міжнародного права
Волинський національний університет імені Лесі Українки

У статті здійснено історико-правовий аналіз принципу безпосереднього здійснення народом правосуддя на основі генези українських конституцій.

Встановлено, принцип безпосереднього здійснення народом правосуддя полягає в тому, що участь у здійсненні правосуддя бере народ або його представники, а не лише суди та професійні судді. В Україні, зокрема, цей принцип у різні історичні періоди був виражений через мирових суддів, народних засідателів, народних суддів, присяжних.

Визначено, Конституція УНР закріпила важливі принципи незалежності та виключності судової влади, що мало велике значення для розвитку правової системи незалежної Української держави. Однак, незважаючи на прогресивний підхід до судової влади, Конституція УНР не передбачала принцип безпосереднього здійснення правосуддя народом. Всі питання правосуддя були зосереджені в руках судових установ, без механізмів прямої участі населення у судовому процесі.

Підкреслено, Конституція 1937 року сприяла формуванню моделі народного правосуддя, що включала не лише народних суддів, але й народних засідателів, надаючи можливість широким верствам населення брати участь у здійсненні правосуддя. Хоча формально Конституція декларувала участь громадян у правосудді, на практиці система народних судів і народних засідателів була частиною більш широкої політичної системи, що контролювалася партією. Тому реальна незалежність судів і ефективність народного правосуддя в умовах тоталітарної держави залишалася під питанням.

Зауважено, Конституція 1978 року стала кроком уперед порівняно з попередніми радянськими конституціями, оскільки детальніше визначала механізми виборності суддів та народних засідателів. Однак реальна незалежність суддів і ефективність народного правосуддя були обмежені політичними умовами радянської системи.

Резюмовано, українські конституції різних історичних періодів по-різному трактували принцип народного правосуддя, від прямої участі народу у вирішенні правових питань до обмеження цієї участі через системи органів державної влади. Принцип безпосереднього здійснення народом правосуддя в українських конституціях розвивався поступово, зокрема через механізми виборності суддів та народних засідателів. Генеза принципу здійснення народним правосуддя в українських конституціях свідчить про його адаптацію до історичних, соціальних і політичних умов.

Ключові слова: безпосереднє народовладдя, конституція, народовладдя, правосуддя, принципи правосуддя.

The article provides a historical and legal analysis of the principle of the direct administration of justice by the people based on the genesis of Ukrainian constitutions.

It has been established that the principle of the direct administration of justice by the people means that justice is administered with the participation of the people or their representatives, not solely by courts and professional judges. In Ukraine, this principle has been expressed through various mechanisms during different historical periods, including justices of the peace, people's assessors, people's judges, and jurors.

It is determined that the Constitution of the Ukrainian People's Republic (UPR) enshrined important principles of the independence and exclusivity of judicial power, which were significant for the development of the legal system of an independent Ukrainian state. However, despite this progressive approach to the judiciary, the UPR Constitution did not provide for the principle of the direct administration of justice by the people. All judicial matters were concentrated in judicial institutions, without mechanisms for the direct involvement of the population in the judicial process.

The article emphasizes that the Constitution of 1937 contributed to the formation of a model of people's justice, which included not only people's judges but also people's assessors, enabling broad segments of the population to participate in the administration of justice. Although the Constitution formally declared citizen participation in justice, in practice, the system of people's courts and people's assessors was part of a broader political system controlled by the party. Therefore, the actual independence of the courts and the effectiveness of people's justice in the conditions of a totalitarian state remained questionable.

It is noted that the Constitution of 1978 marked a step forward compared to previous Soviet constitutions, as it more clearly defined the mechanisms for the election of judges and people's assessors. However, the actual independence of judges and the effectiveness of people's justice were limited by the political conditions of the Soviet system.

In summary, Ukrainian constitutions of different historical periods treated the principle of people's justice in varying ways, from direct public participation in resolving legal issues to restricting such participation through state authorities. The principle of the direct administration of justice by the people in Ukrainian constitutions developed gradually, particularly through mechanisms for electing judges and people's assessors. The genesis of the principle of people's justice in Ukrainian constitutions demonstrates its adaptation to historical, social, and political conditions.

Key words: direct democracy, constitution, democracy, justice, principles of justice.

Актуальність дослідження. Принцип безпосереднього здійснення народом правосуддя полягає в тому, що участь у здійсненні правосуддя бере народ або його представники, а не лише суди та професійні судді. В Україні, зокрема, цей принцип у різні історичні періоди був виражений через мирових суддів, народних засідателів, народних суддів, присяжних.

Дослідження принципу безпосереднього здійснення народом правосуддя неможливе без розуміння його передумов формування та особливостей виникнення. Саме тому визначення місця та ролі принципу безпосереднього здійснення народом правосуддя необхідно розкривати, в тому числі, і через історію українських конституцій. Такий аналіз дозволяє поглибити розуміння принципу

народовладдя в судовій системі, як одного з фундаментальних елементів демократичної держави. Крім того, вивчення принципів еволюції через українську конституцію дає змогу осмислити історичний розвиток судової системи України та її адаптувати до сучасних викликів.

Проблема принципів правосуддя неодноразово привертала увагу вчених-конституціоналістів. Зокрема, відповідні питання були предметом дослідження таких вітчизняних вчених, як Ю. Бисага, А. Войнарович, Н. Заяць, Л. Наливайко, С. Ніщима, В. Олійник, О. Скрипнюк, В. Федоренко, О. Щербанюк та інші. Однак аналіз принципу безпосереднього здійснення народом правосуддя через призму історичного розвитку українських конституцій

цій ще не було предметом наукових пошуків.

Виклад матеріалу. Становлення принципу безпосереднього здійснення народом правосуддя в Україні відбувалось з урахуванням різних чинників (географічних, етнічних, ментальних, національних тощо), що впливали на конституційний процес нашої держави.

Апогеєм конституційно-правової думки козацьких часів та надбанням, що дійшло до наших днів, безумовно, є перша європейська конституція в сучасному розумінні – «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького, укладені між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтвержені на вільних зборах встановленою присягою названим Ясновельможним Гетьманом, року Божого 1710, 5 квітня, при Бендерах» [1, с. 31–46], який прийнято називати – Конституція Пилипа Орлика 1710 року.

І хоча, цей конституційний акт українського середньовіччя містив окремі вказівки на визнання та втілення у ньому ідей народного суверенітету [2, с. 24], закріпив, що судова влада була представлена Генеральним Судом, який повинен був розглядати всі правопорушення (і умисні, й випадкові) незалежно від Гетьмана та рішення якого були загальнообов'язкові [1, с. 39] інститут безпосереднього здійснення народом правосуддя у ньому був відсутній. Тож принцип безпосереднього здійснення правосуддя народом в Конституції 1710 р. не був реалізований у повній мірі, оскільки правосуддя здійснював спеціально уповноважений судовий орган, а не безпосередньо населення.

Основний закон «Самостійної України» Спілки народу українського, підготовлений групою членів Української Народної Партії та видрукований у першому номері часопису Української народної партії «Самостійна Україна» (вересень 1905 р.) став першим конституційним проектом, що прямо передбачав закріплення у тексті окремих складових принципу безпосереднього здійснення народом правосуддя. Так, зокрема, у статті 87 Основного закону зазначалося, що «суд присяжних є для всіх карних злочинств, а також для переступств пресових і політичних», а в статтях 88 та 89 йшлося про те, що «як мирові судді, так і судді колегіальні обираються місцевими радами», «судді обирають ся на три роки [1, с. 81].

Тож цей конституційний проект вперше запроваджує конкретні механізми безпосередньої участі народу в здійсненні правосуддя, зокрема через обрання суддів місцевими радами та застосування суду присяжних. Запровадження виборних суддів і суду присяжних відображає прогресивне ставлення до прав людини та демократичного управління. Це також свідчить про сприяння розвитку місцевого самоврядування і участі громадян у здійсненні влади.

Погоджуємось з твердженнями А. Янчука, що революційні події у Росії викликали хвилю національного піднесення на українських землях. За досить короткий проміжок часу українська держава постала в досить різноманітних конфігураціях форм державного правління, територіального устрою та політичних режимів. Прихід нової влади, практично завжди знаменувався і зміною форми держави, що супроводжувалось відповідним правовим (юридичним) оформленням. Саме тому ми маємо досить широкий нормативний матеріал, що дійшов до наших днів [2, с. 29].

Квінтесенцією політико-правової діяльності Української Центральної Ради, її правотворчості стало ухвалення Конституції Української Народної Республіки [1, с. 105–113].

Конституція УНР 1918 року закріплювала правовий статус суду УНР в окремому шостому розділі. Так, у статті 60 Конституції УНР наголошувалося, що «Суду УНР

одбувається іменем її» [1, с. 110]. При цьому, закріплювалась така важлива ознака судової влади як виключність. Так, у статті 62 Конституції УНР наголошувалося, що «Судова власть в рамках цивільного, карного і адміністративного законодавства здійснюється виключно судовими установами» [1, с. 111]. Крім цього, закріплювалась і така ознака судової влади як повнота. Зокрема, у статті 63 зазначалося, що «Судових рішень не можуть змінити ні законодавні, ні адміністративні органи власти» [1, с. 111].

Однак, незважаючи на те, що Конституція УНР закріпила статус суду УНР, вперше застосовуючи термін «судова влада» [1, с. 111], принципу безпосереднього здійснення народом правосуддя вона не передбачала.

Тож, Конституція УНР закріпила важливі принципи незалежності та виключності судової влади, що мало велике значення для розвитку правової системи незалежної Української держави. Однак, незважаючи на прогресивний підхід до судової влади, Конституція УНР не передбачала принцип безпосереднього здійснення правосуддя народом. Всі питання правосуддя були зосереджені в руках судових установ, без механізмів прямої участі населення у судовому процесі.

Наступним є радянський період історії української державності, а також, відповідно ряд радянських конституцій, що відображали тогочасне бачення судової влади та безпосередньої участі народу у здійсненні правосуддя.

Перші Конституції УСРР 1919 та 1929 р. мали доволі стислий зміст та не містили норм щодо правосуддя, діяльності судів та суддів.

Конституція радянської України від 30 січня 1937 року декларувала створення народних судів. Так, зокрема, стаття 84 Конституції наголошувала, що «Правосуддя в Українській РСР здійснюється Верховним Судом Української РСР, обласними судами, спеціальними судами СРСР, що створюються за постановою Верховної Ради СРСР, народними судами» [3]. Достатньо багато уваги у даному конституційному акті приділялося і інституту народних засідателів. Так, стаття 85 передбачала, що розгляд справ у всіх судах здійснюється з участю народних засідателів, крім випадків, спеціально передбачених законом. Гарантувала дана Конституція і виборність суддів. Зокрема, стаття 89 наголошувала, що «Народні судді районних (міських) народних судів обираються громадянами району (міста) на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні строком на п'ять років. Народні засідателі районних (міських) народних судів обираються на загальних зборах робітників, службовців і селян за місцем їх роботи або проживання, військовослужбовців – по військових частинах строком на два роки» [3].

При цьому, необхідно зазначити, що переважна більшість із наведених форм безпосереднього здійснення народом правосуддя мала номінальний або ж жорстко контрольований політично-ідеологізований характер. Конституція 1937 року сприяла формуванню моделі народного правосуддя, що включала не лише народних суддів, але й народних засідателів, надаючи можливість широким верствам населення брати участь у здійсненні правосуддя. Така система створювала враження більшої демократичності та участі громадян у судових процесах. Хоча формально Конституція декларувала участь громадян у правосудді, на практиці система народних судів і народних засідателів була частиною більш широкої політичної системи, що контролювалася партією. Тому реальна незалежність судів і ефективність народного правосуддя в умовах тоталітарної держави залишалася під питанням.

Остання з конституцій радянської України – Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки була прийнята позачерговою сесією Верховної Ради Української РСР дев'ятого скликання 20 квітня 1978 року [4].

Дана Конституція мала найбільш розвинутий вигляд,

із-поміж інших радянських конституцій в частині закріплення правосуддя. Разом із тим, положення Конституції УРСР 1978 року в багатьох випадках прямо чи опосередковано відтворюють положення Конституції СРСР 1977 року, яка мала надзвичайно вагомий вплив на її форму і зміст, що прямо зазначалося у преамбулі до Конституції радянської України 1978 року: «Народ Української Радянської Соціалістичної Республіки ... відповідно до Конституції (Основного Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік 1977 року ... приймає і проголошує цю Конституцію» [4]. Наприклад, стаття 149 Конституції УРСР 1978 року, яка проголошувала здійснення правосуддя тільки судом є дослівним відтворенням статті 151 Конституції СРСР 1977 року, стаття 153 Конституції УРСР щодо незалежності суддів та народних засідателів та підкорення їх тільки законам була відповідним відтворенням статті 155 Конституції СРСР 1977 року.

Однак, не зважаючи на це, з точки зору закріплення порядку формування суддівського корпусу, дана Конституція, безумовно, стала кроком уперед порівняно з попередніми конституціями радянської епохи. Так, Конституція передбачила такий порядок виборності судів і суддів у статті 150: «Всі суди Української РСР утворюються на засадах виборності суддів і народних засідателів. Народні судді районних (міських) народних судів обираються громадянами району (міста) на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні строком на п'ять років. Народні засідателі районних (міських) народних судів обираються на зборах громадян за місцем їх роботи або проживання відкритим голосуванням строком на два з половиною роки. Вищестоящі суди обираються відповідними Радами народних депутатів строком на п'ять років. Судді і народні засідателі є відповідальними перед виборцями або органами, що їх обрали, звітують перед ними й можуть бути ними відкликані у встановленому законом порядку» [4].

Конституція 1978 року стала кроком уперед порівняно з попередніми радянськими конституціями, оскільки детальніше визначала механізми виборності суддів та народних засідателів. Однак реальна незалежність суддів і ефективність народного правосуддя були обмежені політичними умовами радянської системи. Конституція підкреслювала важливість незалежності суддів та їх підкорення лише закону, однак на практиці судова влада залишалася повністю під контролем партії. Це означало, що хоча формально система судочинства була представлена як незалежна, реальна політична ситуація в країні суттєво обмежувала ці принципи.

Таким чином, даний етап становлення безпосереднього здійснення народом правосуддя характеризується певною внутрішньою еволюцією. Не дивлячись на те, що режим протягом аналізованого етапу не змінювався, конституційні положення, що закріплювали форми безпосереднього здійснення народом правосуддя еволюціонували від конституції до конституції.

Можемо підсумувати, що в цей період закріплюються окремі форми безпосереднього здійснення народом правосуддя в конституціях тоді ще радянської України, що дало змогу акцентувати увагу науковців на дослідженні даного поняття.

19 червня 1991 року Постановою Верховної ради Української РСР схвалено Концепцію нової Конституції України [5], у якій містилось концептуальне положення про те, що окремі категорії кримінальних справ розглядаються судами присяжних.

Після Декларації «Про Державний суверенітет України» відбулася ще низка політично важливих для розвитку і становлення Української держави подій. Однак з точки зору конституційно-правового забезпечення функціонування держави, в силу різних об'єктивних і суб'єктивних чинників, продовжувала діяти Конституція ще радянської

України 1978 року з чисельними змінами.

Визначальними законодавчими конституційними актами, що кардинально змінили правову логіку функціонування вітчизняної юридичної системи стали закони «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР», які оновлювали принцип виборності суддів в ст. 150 нормою такого змісту: «Судді районних (міських) судів обираються відповідно Верховною Радою Республіки Крим, обласними, Київською і Севастопольською міськими Радами народних депутатів. Судді Верховного Суду України, Верховного суду Автономної Республіки Крим, обласних, міжобласного, Київського і Севастопольського міських судів, військових судів регіонів, Військово-Морських Сил і гарнізонів обираються Верховною Радою України. Народні засідателі Верховного Суду України і міжобласного суду обираються Верховною Радою України, народні засідателі Верховного суду Автономної Республіки Крим, обласних, Київського і Севастопольського міських судів обираються відповідно Верховною Радою Автономної Республіки Крим, обласними, Київською і Севастопольською міськими Радами народних депутатів. Народні засідателі військових судів з числа військовослужбовців обираються відкритим голосуванням на зборах військовослужбовців військових частин. Судді всіх судів обираються строком на десять років. Народні засідателі всіх судів обираються строком на п'ять років. Судді, які вперше пройшли конкурсний відбір, обираються строком на п'ять років. Народні засідателі є відповідальними перед органами або виборцями, які їх обрали, і можуть бути ними відкликані у встановленому законом порядку [7]. Таким чином, даними змінами відносно всіх суддів та народних засідателів запроваджувався принцип виборності.

Початок новітнього етапу розвитку судової системи в Україні та безпосереднього здійснення народом правосуддя розпочався з ухвалення Декларації про державний суверенітет України в 1990 році. Це стало основою для подальших реформ, зокрема концептуальних змін щодо участі народу у здійсненні правосуддя, у формуванні суддівського корпусу та забезпеченні правосуддя в незалежній Україні.

Верховна Рада України на п'ятій сесії, 28 червня 1996 року прийняла Конституцію України [7], в якій з'явився новий розділ «Правосуддя», де було зосереджено норми щодо безпосереднього здійснення народом правосуддя. Так, ст. 124 ч. 4 Конституції України закріпила положення про те, що народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних. Відповідно до ст. 127 Конституції України в редакції від 28 червня 1996 року, правосуддя здійснювали професійні судді та, у визначених законом випадках, народні засідателі і присяжні.

2 червня 2016 року Верховна Рада України прийняла Закони України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» [8], якими було змінено норми щодо безпосереднього здійснення народом правосуддя. Так, ст. 124 ч. 4 Конституції України закріпила нове положення про те, що народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних. Згідно ст. 127 ч. 1 Основного Закону встановлено, що у визначених законом випадках правосуддя здійснюється за участю присяжних. Відповідно до ст. 129 ч. 4 Конституції України в редакції від 02 червня 2016 року встановлено, що судочинство провадиться суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних.

Аналізуючи принцип безпосереднього здійснення народом правосуддя за Конституцією України від 28 червня 1996 року Н. Заяць стверджує, що важливим чинником безпосередньої владної діяльності у сфері контролю є участь народу у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних (ч. 4 ст. 124, ч. 1 ст. 127,

ч. 2 ст. 129 Конституції України). Така діяльність дає змогу виконувати подвійне завдання, а саме: здійснювати профілактику вчинення правопорушень у судовій системі шляхом участі представників народу в здійсненні правосуддя; забезпечувати дотримання принципу незворотності покарання винних осіб під час розгляду справ за участю народних засідателів і присяжних, завдяки розгляду справ особами, що не пов'язані з органами державної влади й виражають суспільну думку та громадські погляди на справедливість, що унеможливує застосування закону, який є несправедливим [9, с. 181].

За переконаннями Л. Наливайко та В. Олійник інститути безпосередньої участі суспільства у процесі судочинства хоча й мають обмежений характер, але виконують достатньо важливу суспільну функцію забезпечення прозорості судочинства в найбільш резонансних справах, створюють ефект присутності в судовому рішенні громадської думки [10, с. 110].

Досліджуючи форми здійснення народом правосуддя, В. Бігун констатує, що крім суду за участю присяжних, можна виокремити ще ряд форм та методів реалізації народовладдя у здійсненні судової влади, зокрема: мирові судді; народний суд (за умови виборності суддів); механізми виборності та відкликання суддів народом; медіація як спосіб санкціонованого вирішення спору; участь громадськості у судових процесах (за певних умов); оцінка

громадськістю якості судочинства як послуги, наприклад, шляхом опитування (акцент не на правовій чи іншій оцінці судового рішення, а на якості процесу здійснення правосуддя). Відтак у певному розумінні здійснення судової влади через суди як органи державної влади може розглядатися як опосередковане представництво народу в процесі здійснення правосуддя [11, с. 109].

Висновки. Проаналізувавши основні етапи становлення та розвитку конституційного принципу безпосереднього здійснення народом правосуддя, можемо відзначити, що саме розуміння та конституційно-правове закріплення даного принципу, окремих його елементів, мало різні прояви залежно від ідеології та конституційної правосвідомості, які домінували в той чи інший період часу.

Українські конституції різних історичних періодів по-різному трактували принцип народного правосуддя, від прямої участі народу у вирішенні правових питань до обмеження цієї участі через системи органів державної влади.

Принцип безпосереднього здійснення народом правосуддя в українських конституціях розвивався поступово, зокрема через механізми виборності суддів та народних засідателів. Генеза принципу здійснення народним правосуддя в українських конституціях свідчить про його адаптацію до історичних, соціальних і політичних умов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Історія української Конституції / Упоряд. А.Г. Слюсаренко, М.В. Томенко. Київ, 1997. 464 с.
2. Янчук А.О. Конституційно-правові засади безпосереднього здійснення влади народом України: проблеми теорії і практики: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.02. Київ, 2015. 408 с.
3. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки 30 січня 1937 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/001_001?find=1&text=%D1%81%D1%83%D0%B4#w1_9
4. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки 20 квітня 1978 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09/ed19780420#Text>
5. Про Концепцію нової Конституції України: Постанова Верховної Ради Української РСР від 19 червня 1991 р. URL: <http://gska2.rada.gov.ua/site/const/post/1213.html>
6. Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки 20 квітня 1978 року, зі змінами станом на 28.06.1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09/ed19960628#Text>
7. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/ed19960628#Text>
8. Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя): Закон України від 2 червня 2016 р. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1401-19>
9. Заяць Н.В. Основні види діяльності народу з реалізації безпосередньої демократії. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 3. С. 173-186.
10. Наливайко Л.Р., Олійник В.М. Теоретико-правова характеристика взаємодії органів судової влади та інститутів громадянського суспільства: монографія. Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2019. 192 с.
11. Бігун В.С. Філософія правосуддя: ідея та здійснення: монографія. Київ: Реферат, 2011. 303 с.